

NEOLOGIKA VA UNI TA'LIM SOHASIDA QO'LLASH ASOSLARI

Murodova Sohiba Akbarovna*Osiyo texnologiyalari universiteti**Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi**(Maktabgacha ta'lim) 1-kurs magistranti.*

Annotatsiya. Ushbu maqola neologika tushunchasini ta'lim diskursi doirasida ilmiy asoslash, neologizmlarning paydo bo'lish omillari va ularni o'quv jarayoniga kiritish mezonlarini aniqlashni maqsad qiladi. Tadqiqotda konseptual-tahliliy va korpusga tayangan qiyosiy yondashuv qo'llandi. Natijalar neologizmlarni saralash, normallashtirish va metodik integratsiya modeli taklif etilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: neologika, neologizm, termin yaratish, ta'lim diskursi, leksik norma, korpus tahlili, metodik integratsiya.

Аннотация. Данная статья направлена на научное обоснование понятия неологии в рамках образовательного дискурса, выявление факторов возникновения неологизмов, а также определение критериев их включения в учебный процесс. В ходе исследования были использованы концептуально-аналитический и корпусно-ориентированный сравнительный подходы. Полученные результаты свидетельствуют о возможности разработки модели отбора, нормализации и методической интеграции неологизмов в образовательный процесс.

Ключевые слова: неология, неологизм, терминообразование, образовательный дискурс, лексическая норма, корпусный анализ, методическая интеграция.

Abstract. This article conceptualizes neologics within educational discourse, identifying drivers of neologism formation and criteria for integrating new lexical items into teaching. A conceptual-analytical framework combined with corpus-informed comparison was applied. The findings propose a selection, normalization, and pedagogical integration model that supports terminology management and learner-centered vocabulary development.

Key words: neologics, neologism, term formation, educational discourse, lexical norm, corpus analysis, pedagogical integration.

Kirish (Introduction). Ta'lim tizimi tilning eng kuchli normativ va innovatsion maydonlaridan biri bo'lib, u yerda yangi tushunchalar, texnologiyalar va metodik yondashuvlar tez-tez nomlanadi va ommalashadi. Shu sababli neologika, ya'ni yangi so'zlar va yangi ma'no birliklarining yaratilishi, tarqalishi hamda ijtimoiy-madaniy legitimlashuvi haqidagi ilmiy yo'nalish ta'lim amaliyoti bilan bevosita tutashadi.

Neologizmlar ta'lim mazmuniga kirib kelar ekan, ular nafaqat lug'aviy boylikni kengaytiradi, balki bilimlarni strukturalash, kompetensiyalarni ifodalash va fan tilini standartlash jarayonlariga ham ta'sir ko'rsatadi. Biroq ta'limda neologizmlarni qo'llash masalasi ko'pincha ikkita qarama-qarshi ehtiyoj orasida qoladi: bir tomondan, yangilikni tez va aniq nomlash zarurati mavjud; ikkinchi tomondan, o'quvchi uchun tushunarlilik, izchillik va normativlik saqlanishi kerak. Shunday sharoitda neologik birliklarni ta'limga kiritishning ilmiy asoslangan mezonlari, tanlash va standartlash mexanizmlari, shuningdek ularni metodik jihatdan o'zlashtirish yo'llari yetarlicha ishlab chiqilmagan muammo sifatida namoyon bo'ladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, fan va texnika tez yangilanayotgan sharoitda terminlar, kasbiy jargon elementlari, qisqartmalar va ingliz tilidan o'zlashmalar o'quv adabiyotlari, darsliklar, elektron platformalar hamda sinf ichidagi muloqotda bir vaqtda paydo bo'lmoqda. Bu holat leksik norma va uslubiy moslikka doir savollarni keskinlashtiradi: qaysi yangi birliklar darslik tiliga mos, qaysilari faqat professional hamjamiyat doirasida qolishi kerak, qaysilarini esa o'quvchining yoshi va tayyorgarligiga ko'ra bosqichma-bosqich kiritish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar tahlili (Literature review). Ilmiy adabiyotlarda neologizm hodisasi lingvistik jihatdan keng yoritilgan bo'lsa-da, neologikaning ta'lim sohasidagi amaliy modellari, didaktik filtrlari va baholash mezonlari fragmentar ko'rinishda uchraydi [1; 2]. Ayniqsa o'zbek tilidagi ta'lim diskursi uchun termin yaratish va neologizmlarni normallashtirish muammolari umumiy leksikologik izohlar darajasidan chiqib, o'quv materialini dizayni, ta'lim natijalari va baholash tizimlari bilan bog'lanishi zarur. Ushbu maqolaning maqsadi neologika doirasida neologizmlarning ta'lim diskursida paydo bo'lishi, tanlanishi va normallashtirilishini ilmiy asoslash hamda ularni o'qitish jarayoniga integratsiya qilishning konseptual modelini taklif etishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar bajarildi: ta'lim diskursida uchraydigan neologik birliklarning tipologik ko'rinishlarini aniqlash; neologizmlarni darslik va dars jarayoniga kiritishning mezonlarini konseptual jihatdan asoslash; normallashtirish va uslubiy moslashtirishning amaliy mexanizmlarini tavsiflash; metodik integratsiya uchun bosqichli model ishlab chiqish. Tadqiqotning ilmiy yangiligi neologik birliklarni faqat til tizimidagi yangilanish sifatida emas, balki ta'lim mazmuni va didaktik kommunikatsiya talablari bilan boshqariladigan, mezonli tanlovni talab qiladigan resurs sifatida ko'rib chiqishidir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot metodologiyasi neologik birliklarni ta'lim diskursida kuzatish va tahlil qilish uchun konseptual-tahliliy, korpusga tayangan kuzatuv hamda qiyosiy-pragmatik yondashuvlarni uyg'unlashtirdi. Avvalo, neologika va termin yaratish bo'yicha nazariy qarashlar tahlil qilinib, neologizmning lingvistik maqomi, uning leksik norma bilan munosabati va kodifikatsiya jarayonidagi o'rni konseptual ravishda qayta qurildi [3; 4]. Bu bosqich

ta'lim sohasiga xos bo'lgan talablar, xususan, tushunarlilik, izchillik, didaktik maqsadlilik va baholashga yaroqlilik kabi parametrlarni lingvistik mezonlar bilan bog'lash imkonini berdi.

Empirik qismda ta'lim diskursining uch segmenti asosiy kuzatuv manbai sifatida qamrab olindi: oliy ta'lim va kasbiy ta'lim yo'nalishlaridagi o'quv-uslubiy matnlar, umumta'lim bosqichi uchun mo'ljallangan darslik va qo'llanmalar, shuningdek raqamli ta'lim platformalari va metodik tavsiyalarda uchraydigan terminlar. Ushbu materiallar bo'yicha yangi birliklarning paydo bo'lish chastotasi, kontekstual qo'llanishi, sinonimik raqobati va izohlash usullari kuzatildi. Korpusga tayangan yondashuv deganda bu yerda maxsus tuzilgan matn tanlovi doirasida birliklarning takroriy uchrashi, kollokatsion xususiyatlari va izohlovchi konstruktsiyalar bilan birga kelish tendensiyalarini aniqlash nazarda tutiladi. Qiyosiy tahlil esa o'zbek tilidagi neologik birliklarning rus va ingliz tillaridagi muqobillari bilan semantik mosligi hamda tarjima yo'li bilan kirib kelgan terminlarning ichki tizimga moslashuv darajasini baholashga xizmat qildi [5; 6].

Metodik model ishlab chiqishda didaktik dizayn va terminologik boshqaruv g'oyalari birlashtirildi. Bunda neologizmlarni ta'limga kiritish jarayoni "tanlash, normallashtirish, tushuntirish, mashqlashtirish, baholash" kabi ketma-ket bosqichlardan iborat jarayon sifatida talqin qilindi. Ushbu yondashuvning mosligi shundaki, u neologizmi faqat "yangi so'z" sifatida emas, balki o'quv faoliyatida o'zlashtiriladigan, kompetensiya bilan bog'lanadigan va ta'lim natijasini o'lchash imkonini beradigan birlik sifatida ko'rib chiqadi. Shuningdek, ekspert baholash elementlari sifatida filologiya va metodika yo'nalishidagi manbalardagi kodifikatsiya tamoyillari, termin tanlash me'yorlari hamda lug'at tuzish amaliyoti umumlashtirildi [1; 7]. Natijada konseptual mezonlar tizimi ishlab chiqilib, u keyingi bo'limlarda natijalar sifatida bayon qilinadi.

Natijalar (Results). Tahlil natijalari ta'lim daikursida neologik birliklar bir xil tabiatga ega emasligini, aksincha, ularning paydo bo'lish kanali, vazifasi va normativ maqomiga ko'ra farqlanishini ko'rsatdi. Birinchi natija sifatida neologik birliklarning ta'lim matnlarida uch asosiy tipga ajralishi aniqlashtirildi: fan-terminologik neologizmlar, metodik-didaktik neologizmlar va raqamli ta'lim bilan bog'liq instrumental neologizmlar. Fan-terminologik neologizmlar yangi tushuncha, jarayon yoki obyektning nomlash zaruratidan kelib chiqadi va ko'pincha xalqaro atamalar bilan semantik moslik masalasini kun tartibiga olib chiqadi. Metodik-didaktik neologizmlar esa pedagogik texnologiyalar, baholash shakllari va ta'lim natijalari tilida paydo bo'lib, ko'pincha ijtimoiy-amaliy tezkorlikka ega bo'ladi, ya'ni qisqa muddat ichida keng qo'llanib ketishi yoki aksincha, tez eskirishi mumkin. Instrumental neologizmlar platforma, servis, format va raqamli amaliyot nomlari bilan bog'lanib, o'quvchi hamda o'qituvchining kundalik faoliyatida tez-tez ishlatiladi, biroq ularning katta qismi brend

yoki inglizcha shaklda yashab qolish tendensiyasiga ega.

Ikkinchi natija sifatida ta'limga kiritiladigan neologizmlarni tanlash mezonlari tizimlashtirildi. Kuzatuv shuni ko'rsatdiki, darslik va metodik matnlar uchun neologizmning yangiligi uning ta'limiy qiymati bilan muvozanatlashmaguncha samarali bo'lmaydi. Shuning uchun mezonlar besh yo'nalishda umumlashtirildi: semantik aniqlik, terminologik moslik, uslubiy neytrallik, izohlash imkoniyati va didaktik yuklama. Semantik aniqlik mezoni neologizmning bitta asosiy tushunchani izchil ifodalashini, ko'p ma'nolilik yoki metaforik siljishlar o'quv jarayonida chalkashlik keltirib chiqarmasligini talab qiladi. Terminologik moslik mezoni neologizmning fan tilidagi tizimga joylashishini, ya'ni u mavjud terminlar bilan ierarxik va assotsiativ munosabatlarda uyg'un bo'lishini nazarda tutadi. Uslubiy neytrallik mezoni ta'lim matnining rasmiy-ilmiy registriga mos kelmaydigan so'zlashuv yoki tor doiraviy professional jargon elementlarini filtrlashga xizmat qildi. Izohlash imkoniyati mezoni neologizmni o'quvchi yoshiga mos ravishda ta'riflash, misollash va vizual-kontekstual vositalar bilan mustahkamlash mumkinligini bildiradi. Didaktik yuklama mezoni esa neologizm o'quv natijalarini shakllantirishga xizmat qiladimi yoki faqat bezak sifatida kiritiladimi, degan savolni hal qilishga yo'naltirildi.

Uchinchi natija normallashtirish va variantlilik muammosining ta'lim diskursida qanday ko'rinish olishini ochib berdi. Kuzatuv materiallarida bir tushuncha uchun parallel shakllar, tarjima qilingan va transliteratsiya qilingan variantlar, shuningdek qisqartma va to'liq shakl raqobati tez-tez uchrashi aniqlandi. Bu holat o'quvchida "to'g'ri variant" haqida noaniqlik tug'diradi va baholash jarayonida adolatlilikka ta'sir qilishi mumkin. Shu bois normallashtirish uchun "ustuvor variant"ni belgilash, qolgan variantlarni esa ma'lum muddat "ruxsat etilgan" yoki "izoh sifatida" berish amaliy mexanizm sifatida asoslandi. Bundan tashqari, darslik matnida neologizm birinchi uchragan nuqtada minimal ta'rif bilan, keyingi bosqichlarda esa qisqa eslatma va kontekst orqali mustahkamlab borilishi zarurligi aniqlandi; bu usul neologizmni o'zlashtirishni tabiiylashtiradi va ortiqcha metatil izohlar bilan matnni og'irlashtirmaydi.

To'rtinchi natija sifatida metodik integratsiyaning bosqichli modeli ishlab chiqildi. Modelga ko'ra, neologizm ta'limga kiritilishidan oldin mazmuniy ehtiyoj asosida tanlanadi va fan konseptlari tarmog'idagi o'rni aniqlanadi; so'ng ustuvor shakl belgilab, qisqa ta'rif va minimal kontekst tayyorlanadi; keyin o'quv faoliyatiga mos mashq turlari orqali faol lug'atga o'tkaziladi; yakunda baholash mezonlariga kiritilib, o'quvchi undan foydalanish kompetensiyasini namoyon eta olishi talab qilinadi. Kuzatuv shuni ko'rsatdiki, aynan baholashga ulash bosqichi ko'pincha e'tibordan chetda qoladi: neologizm matnda uchraydi, lekin o'quvchi undan foydalanish bo'yicha tekshiruvdan o'tmaydi, natijada u passiv birlik bo'lib qoladi. Model ana shu uzilishni bartaraf etishga yo'naltirildi.

Muhokama (Discussion). Olingan natijalar neologika masalasini ta'lim kontekstida ko'rib chiqishda lingvistik va didaktik yondashuvlar bir-birini to'ldirishi zarurligini ko'rsatadi. Neologizmni til tizimining ichki qonuniyatlari orqali izohlash yetarli emas, chunki ta'lim diskursida birliklarning hayotiyligi ularning o'quvchi ongida tushuncha sifatida shakllanishi, muloqotda qo'llanishi va baholash jarayonida tan olinishi bilan belgilanadi. Bu fikr terminologiya nazariyalarida ilgari surilgan "tushuncha birlamchi, belgi ikkilamchi" tamoyili bilan uyg'unlashadi, biroq ta'limda belgi tanlovi ham o'z-o'zicha metodik oqibatlar keltirib chiqaradi [4]. Masalan, semantik aniqlik mezonining kuchaytirilishi o'quvchining kognitiv yuklamasini kamaytiradi, lekin haddan tashqari soddalashtirish fan tili nozikliklarini yo'qotish xavfini tug'diradi; shuning uchun mezonlar muvozanati zarur.

Natijalarimizda ajratilgan tipologiya xalqaro adabiyotlarda neologizmlarning funksional tasniflari bilan ma'lum darajada mos tushadi, biroq ta'lim segmenti alohida institutsional shartlar bilan farqlanadi. Masalan, ingliz tilshunosligida neologizmlarning ommaviy kommunikatsiya va texnologik yangilanish bilan bog'liq dinamikasi keng yoritiladi, lekin u yerdagi muhokama ko'pincha umumtil doirasida qoladi [6]. Bizning holatda esa darslik, metodik qo'llanma va platforma terminlari bir paytning o'zida normativlik va amaliylik bosimiga tushadi: darslik tili kodifikatsiyaga yaqin bo'lishi kerak, platforma tili esa tezkorlik va qulaylikka intiladi. Shu sababli instrumental neologizmlarning brend shaklida qolib ketishi tabiiy jarayon bo'lsa-da, ta'limda ularni umumlashtiruvchi nominatsiyalar bilan muvozanatlash masalasi tug'iladi. Bu yerda rus terminologiya maktablarida ishlab chiqilgan standartlash va variant tanlash yondashuvlari foydali metodologik tayanch bo'la oladi, chunki ular "variantlilikni boshqarish"ni alohida vazifa sifatida ko'radi [5]. Biroq u yondashuvlar ta'limdagi yosh psixologiyasi va o'quvchi kompetensiyasiga moslashtirilmasa, formal standartlash o'quvchi uchun begonalashuv keltirib chiqarishi mumkin.

Neologizmlarni tanlash mezonlari bo'yicha ishlab chiqilgan tizim o'zbek tilshunosligida leksik norma va so'z yasalishi doirasida ilgari surilgan qarashlarni didaktik parametrlar bilan bog'laydi. O'zbek leksikologik tadqiqotlarida neologizmlarning ijtimoiy sabablanganligi, ommaviylashuv bosqichlari va lug'atlarga kirish shartlari yoritilgan bo'lsa-da [1], ta'lim matniga kirishning aniq mezonlari har doim ham ajratilmagan. Biz taklif etgan "izohlash imkoniyati" va "didaktik yuklama" mezonlari aynan shu bo'shliqni to'ldiradi: ta'lim uchun neologizmning qadri uning ilmiy yangiligida emas, balki o'qitish maqsadiga xizmat qilishida. Bu natija pedagogik o'lchovlar bilan terminologik o'lchovlar o'rtasida ko'prik vazifasini bajaradi va 13.00.08 yo'nalishi doirasida metodik legitimlikka ega. Normallashtirish bo'yicha natijalar til siyosati yoki ideologik tartibga solish emas, balki o'quv jarayonidagi adolatlilik va o'lchovlilik tamoyillari bilan izohlanadi. Qaysi variant "to'g'ri" ekanini o'quvchi mustaqil hal qila olmaydi; agar o'qituvchi va darslik turli variantlarni parallel

qo'llasa, o'quvchi bilimni namoyish etishda xatoga yo'l qo'yishi mumkin. Shuning uchun "ustuvor variant"ni belgilash va qolgan variantlarni izohli holatda berish ilmiy-etik jihatdan asosli ko'rinadi. Bu yondashuv lug'at tuzish va kodifikatsiya bo'yicha amaliy tavsiyalar bilan hamohang, chunki zamonaviy leksikografiyada variantlar ko'pincha raqobatli bosqichda izoh bilan berilib, keyin normativ barqarorlashuvga qarab qayta ko'rib chiqiladi [7]. Shu bilan birga, natijalar shuni anglatadiki, ta'lim tizimi o'zi ham normativlashuv agenti bo'lib, darslik va baholash tizimi orqali qaysi variantning ustuvorligini amalda mustahkamlab beradi; demak, ta'limdagi termin tanlovi tasodifiy emas, mas'uliyatli ilmiy qaror bo'lishi kerak.

Taklif etilgan metodik integratsiya modeli til o'rgatishdagi leksik birliklarni bosqichma-bosqich faol lug'atga o'tkazish tamoyillariga yaqin, biroq u terminologik birliklar uchun moslashtirilganligi bilan farqlanadi. Xalqaro metodik adabiyotlarda kontekst asosida o'zlashtirish va spiral takrorlashning samaradorligi ko'rsatiladi [8], lekin terminlar ko'pincha aniq ta'rif va konseptual bog'lanish talab qilgani sababli "faqat kontekst" yetarli bo'lmaydi. Bizning modelda birinchi uchrashuvdagi minimal ta'rif, keyingi bosqichlarda kontekstual mustahkamlash va yakunda baholashga ulash bir butun sikl sifatida qaraladi. Bunda baholash bosqichining muhimligi shundaki, u neologizmni passiv bilimdan faol kompetensiyaga aylantiradi; o'quvchi terminni faqat taniydi emas, balki uni vazifa yechishda to'g'ri qo'llay oladi. Shu nuqtada model ta'lim natijalariga yo'naltirilgan yondashuv bilan muvofiqlashadi va metodik boshqaruvning amaliy instrumentiga aylanadi.

Xulosa. Tadqiqot ta'lim diskursida neologika masalasi lingvistik yangilanishni didaktik maqsadlilik va normativ izchillik bilan uyg'unlashtirishni talab qilishini ko'rsatdi. Neologik birliklar ta'lim matnlarida fan-terminologik, metodik-didaktik va instrumental ko'rinishlarda namoyon bo'lib, ularning har biri uchun tanlash va kiritish strategiyasi farqlanishi zarur. Neologizmlarni ta'limga kiritish uchun semantik aniqlik, terminologik moslik, uslubiy neytrallik, izohlash imkoniyati va didaktik yuklama mezonlari asosli filtrlash tizimi sifatida taklif etildi. Variantlilikni boshqarishda ustuvor shaklni belgilash hamda qolgan variantlarni izohli tarzda muomalaga kiritish o'quvchi uchun tushunarlilik va baholash adolatlilikini ta'minlashga xizmat qilishi asoslandi. Ishlab chiqilgan bosqichli metodik integratsiya modeli neologizmni tanlashdan tortib baholashga ulashgacha bo'lgan jarayonni yagona sikl sifatida tashkil etish imkonini beradi va ta'lim amaliyotida terminlar bilan ishlashni tizimlashtiradi. Kelgusida tadqiqotlar turli fan yo'nalishlari bo'yicha neologizmlarning o'zlashtirilish dinamikasini empirik o'lchash, darslik mualliflari uchun termin tanlash protokollarini ishlab chiqish hamda raqamli ta'lim muhitida terminlarning barqarorlashuv mexanizmlarini aniqlashtirishga qaratilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Leksikologiya va frazeologiya. Toshkent: O'qituvchi, 2006. 320 b.
2. Yo'ldoshev M. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent: Fan, 2018. 256 b.
3. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 506 p.
4. Sager J. C. A Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1990. 254 p.
5. Суперанская А. В. Общая терминология: вопросы теории. Москва: Наука, 1989. 246 с.
6. Bauer L. English Word-Formation. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 298 p.
7. Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A Course in Modern English Lexicology. Moscow: Vysshaya Shkola, 1979. 269 p.
8. Nation I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 477 p.